ISSN 2349-5928
Vol.2 No.2
July 2015-Dec. 2015

HUMANITIES & SOCIAL SCIENCE REVIEW

An International Peer Reviewed Refereed Journal

Editor -in -Chief
Dr. Vinay Kumar Pandey

VYAS PRAKASHAN
V A R A N A S I

ISSN: 2349-5928

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCE REVIEW

(An International Peer Reviewed Refereed Journal)

Editor in Chief

Dr. Vinay Kumar Pandey
Associate Professor
Faculty of S.V.D.V.
Banaras Hindu University, Varanasi

12.	संगीत शिक्षा का सामाजिक महत्व एवं उद्देश्य	श्वेता राय	77
13.	नैषधीयचरितम् महाकाव्य में पाककला	स्वीटी कुमारी	82
14.	उर्दू ग़ज़ल : परिभाषा और विकास	अंकित मिश्रा	87
15.	स्मृति तथा धर्मशास्त्र में आश्रम व्यवस्था एवं संस्कार	अवनीश कुमार सिंह	89
16.	राष्ट्रोन्नयन में शुक्ल यजुर्वेद का योगदान	नवनीत कुमार पाण्डेय	97
17.	हिन्दी के आदिवासी जीवन केन्द्रित सामाजिक यथार्थ और उपन्यास	टीकम चन्द मीना	102
18.	मध्य गांगेय क्षेत्र में सांस्कृतिक परिवर्तन की प्रक्रिया (प्रारम्भ से ऐतिहासिक युग तक)	विजेन्द्र राय	111
19.	मध्य गंगाघाटी की उत्तरी काली ओपदार पात्र परम्परा	डॉ प्रज्ञा मिश्रा	121
20.	तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः	डॉ. मेहन्द्र कुमार अंदवे	126
21.	भूमि परीक्षण	सुनील कुमार त्रिपाठी	131
22.	भागवत वर्णित माया–निवृत्ति के उपाय	डॉ0 चन्द्रशेखर सिंह	139
23.	ज्योतिषे पृथिव्याः स्वरूपवर्णनम्	अश्विनी पाण्डेयः	146
24.	याजुष्ज्योतिषम्	डॉ0 शत्रुघ्नत्रिपाठी	153
25.	वेदेषु पर्यावरणचिन्तम्	जानकीशरणः दासः	162
26.	पुराणेषु विश्वबन्धुत्वभावना	डॉ. अमृतलालः भोगायता	169
27.	मित्रधर्ममुदीरयेत्	डॉ. पङ्कजकुमार एस्. रावलः	174
28.	अभिज्ञानशाकुन्तले नृपस्य सङ्कल्पना	डॉ. डायालाल मालदेभाई मोकरिया	179
29.	संस्कृतसंस्कारैरू समाजरक्षणे योगदानम्	बी. उमामहेश्वरी	183
30.	पंचमहायज्ञानां सम्पादनविधानम्	उमा शंकर झा	187
31.	नैतिकमूल्योत्थाने संस्कृतभाषायाः योगदानम्	डा0 श्यामधर तिवारी	192

मित्रधर्ममुदीरयेत्

डॉ.पङ्कजकुमार एस्. रावलः †

मानव एकः साहजिको जीवः सः समाजात् भिन्नः स्थातुं न शक्नुयात् । जगति स्थातुं कुटुम्बिनां परिवारसदस्यानां स्नेहिनां, मित्राणां, साहचर्यं सामीप्यं सर्वदैव प्रतिभाति । अत्र यदा कश्चित् जीवः मानवशरीरं धृत्वा संसारं प्रविशति तदा केचन सम्बन्धाः रक्तबद्धा भवन्ति । केचन च सम्बद्धाः अनुरक्तबद्धाः भवन्ति । रक्तसम्बन्धे मानवस्य न किमपि चलति । कुटुम्बपरिवाराणां यः सम्बन्धः सः रागविरागेणाऽपि चालनीयः भवति । तत्र मातापितृणां प्राप्तिः भ्रातृभगिनीनां प्राप्तिः वा अन्यत् कुटुम्बिजनानां प्राप्तिः अस्माकं रुच्यनुगुणं न भवति । किन्तु परमात्मना एकं सम्बन्धं योजयितुं स्वतन्त्रता अस्मभ्यं प्रदत्ता । स सम्बन्धः नाम मित्रधर्मः । पशवः भवन्ति वा पक्षिणः भवन्ति सहवासिनं विना ते स्थातुं न शक्नुवन्ति । यथा -

मृगाः मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति गावश्च गोभिः तुरङ्गास्तुरङ्गैः ।
मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीभिः समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ॥ (सु.र.भा.)

जीवने योऽविचार्य अस्माकं हितं चिन्तयति मङ्गलं च विदधाति तथा चास्मान् सर्वाभ्यः दिग्भ्यः रक्षति यत्र च भाषायाः प्राधान्यं न अपितु भावप्रधानता भवति स एव मित्रधर्मः -

कराविव शरीरस्य नेत्रयोरिव पक्ष्मणि ।
अविचार्यप्रियं कुर्यात् तन्मित्रं मित्रमुच्यते ॥ (सु.र.सा.)

मित्रधर्मस्य त्रयः गुणाः भवन्ति । यथा सत्वरजस्तमांसि ययोर्द्वयोः शीलं समानं ययोर्द्वयोः प्रकृतिस्समाना ययोर्द्वयोर्व्यसनं समानं तयोर्द्वयोरेव मैत्री वा मित्रधर्मः स्थायीभावपूर्णः भवति नान्यथा संचारिभावः । अत एव तत्र भवता राजर्षिभर्तृहरिणा स्वनीतिशतके उदीरितम् यत्-

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ (नीतिशतकम्)

यदि जीवने कश्चित् सखा भवति चेत् जीवनं सोर्जं मधुरतापूर्णं सहजतया सरलतया च भवति । **"समानानि खानि पानि च तानि इन्द्रियाणीति सखा"** सखा शब्दस्य व्युत्पत्या एव ज्ञानं भवति यत् मित्रे समानतायाः प्रथमा आवश्यकता भवति । अस्य सम्बन्धस्य महत्त्वं बहुधा बहुभिः उदीरतम् केनचित्

---

† आसि.प्रोफेसर, श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, सञ्चालित संस्कृतकोलेज, वेरावल, गुजरात

लिखित्वा दर्शितम् केनचिच्च आचरणेन प्रदर्शितम् । पुनरेकवारं भर्तृहरिं स्मृत्वा कथयामि यत् मित्रधर्मः नीरक्षीरमिव भवति ।

संतप्ता यदि संस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।
स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिकं जायते
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणाः संसर्गतो जायते ॥

मित्राय एकः शब्दः **"सुहृद्"** इत्यपि वर्तते । **"सुष्ठु समानं सरलं सुमधुरं हृदयं यस्यास्ति इति- सुहृद्"** । भगवता रामेणापि मित्रशब्दस्यार्थः कृतः वर्तते । यः मित्रधर्मं जानाति सः एव मित्रशब्दस्य व्युत्पत्तिं कर्तुं शक्नुयात् । **"अमीते त्रायते इति मित्रम्"** । दुःखात् दुःखेभ्यः वा त्रायते रक्षति तन्मित्रम् । एकान्तजीवनेऽपि यस्य सामीप्यं परमावश्यकं भवति तद् मित्रम् । मित्रशब्दः नपुसंकलिङ्गे अत अवास्ति यत् तत्र पुल्लिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गस्य नपुंसकलिङ्गस्य च समेषां परस्पराधिकारः भवति ।

इदानीं कानिचित् मित्रधर्मस्योदाहरणानि वयं पश्यामः येन उपरि निर्दिष्टं वाक्यं सुस्थिरं भवेत् सुस्पष्टं च भवेत्-रामसुग्रीवयोः, रामकेवटयोः, कृष्णार्जुनयोः, कृष्णसुदाम्नोः, कृष्णद्रोपद्योः, दुर्योधनकर्णयोः ।

मित्रधर्मे कर्तव्यपरिपालनं महत्त्वपूर्णं विद्यते । यदा एकं मित्रं दुःखे निमग्नं संसारान्धकारेण आच्छादितं भवति सर्वं शून्यं च प्रतिभाति तस्मिन् समये **"तमसो मा ज्योतिर्गमय"** इति वाक्यं चरितार्थं कर्तुमस्माकं जीवनं प्रविशति तदेव मित्रम् । मित्रस्य परीक्षा विपत्तिकाले भवति । तदर्थं भर्तृहरिणा कथितं यत्- **"तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यत्"** इति यत् विश्वस्मिन् एकापि भाषा तादृशी न स्यात् यस्यां भाषायां मित्रस्य महिमा न विवर्णितः स्यात् ।अत एव केनचित् सुभाषितकारेणापि प्रोक्तं यत्-

ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।
भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं मित्रलक्षणम् ॥
एतानि षड्लक्षणानि यत्र प्रत्यक्षीभूतानि तद् मित्रं जानीयात् ।
यस्य चित्रं चरित्रं पवित्रं च प्रतिभाति तदेव मित्रम् ।
पापान्निवारयति योजयते हिताय गुह्यं निगूहति गुणान्प्रकटीकरोति ।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥

(नीतिशतकम्)

सन्मित्रेण शौर्यप्राप्तिः स्वतः भवति । यथा रामसुग्रीवयोः मित्रधर्मः रावणस्य लङ्कायाः नाशं कर्तुं सर्वथा समर्थः । कृष्णार्जुनयोः मैत्री एव कुरुक्षेत्रेपि धर्मक्षेत्रमिव प्रतिभाति । एकं पुस्तकम् एकं मित्रवत्

प्रतिभाति किन्तु एकं मित्रं संपूर्णपुस्तकालयमिव प्रतिभाति । मित्रधर्मे आकाशपातालयोरपि अन्तरं सन्निकटे भवति । यथा श्रीकृष्णः गगनाकारः सुदामा पातालाकारः तथापि तयोर्मध्ये करुणावरुणालय इव सामीप्यं सान्निध्यं सुमधुरतापूर्णं मित्रत्वं सर्वविदितम् । यजुर्वेदेप्युक्तम्–**"मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे"** इति मित्रता धर्मे एकेन मित्रेण अपरस्य मित्रस्य हृदि स्थानं प्राप्तुं तावत् सारल्यं नास्ति तत्पूर्वम् आदौ कण अवतरणीयं भवति । द्वयोर्मित्रयोर्मध्ये धर्मः सेतुरूपः भवति तदानीमेव मित्रधर्मः चरितार्थः भवति द्वयोर्मित्रयोः केन्द्रस्थाने धर्मः स्यात्, नीतिः स्यात्, सदाचारः स्यात्, चारित्र्यं स्यात्, गुणत्वं स्यात्, पावित्र स्यात् तदानीम् एव –

"तत्र श्रीविजयो भूतिर्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ॥" (गीताजी)

एकेन मित्रधर्मज्ञेन तु तावत् कथितं यत्–

शोकारातिभयत्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम् ।

केन सृष्टमिदं रत्नं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥ (सु.र.सा.)

मित्रधर्मः शोकमोहभयापहः भवति अर्थात् शोकः भूतकालस्य भवति मोहः वर्तमानकालस्य भवति भयः भविष्यत्कालस्य भवति किन्तु जीवने यदि कश्चित् सन्मित्रं भवति चेत् न भूतस्य शोकः वर्तमानस्य मोहः नैव भवति भयं भविष्यस्य च ।

गिरौ मयूराः गगने पयोदा लक्षान्तरेऽर्कश्च जलेषु पद्मम् ।

इन्दुर्द्विलक्षं कुमुदस्य बन्धुः यो यस्य मित्रं न हि तस्य दूरम् ॥

अनेन श्लोकेनापि ज्ञानं भवति यत् मैत्रीधर्मे स्थानं बाधात्मकं न भवति । अन्तरं कियदपि स्यात् यस्य मित्रस्य स्थानं हृदि वर्तते तेन मयूरपयोदयोरिव भास्करपङ्कजयोरिव कुमुदचन्द्रयोरिव देशकालधर्मोऽपि बाधाकरः न भवति ।

मित्रधर्मः हृदा भवति तत्र सम्पत्तिः स्थानं कुलं, धनं वयः ज्ञानं रूपं लिङ्गं वंशः पौरुषत्वं देशः कालश्च किमपि मध्ये नागच्छति मित्रतायाः प्रेमप्रवाहे एतत्सर्वं प्रवाहितं भवति ।

दूरस्थोऽपि न दूरस्थः यो यस्य हृदि वर्तते ।

यो यस्य हृदये नास्ति समीपस्थोऽपि दूरतः ॥ (सुभाषितपुष्पमाला)

सुभाषितेष्वपि मित्रधर्मः बहुधा व्यक्तः भवति । मित्रजीवने या या आदर्शता मित्रगुणाः कविभिरवलोकिता ते एव श्लोकबद्धाः सुभाषितमयाश्च सञ्जाताः । मैत्रीभावस्येकः पुण्यप्रवाहः नैरन्तर्येण मम हृत्प्रदेशात् वहेदित्यपि एकेन गुजरातीभाषायाः कविना प्रोक्तं विद्यते । मित्रताधर्मे मित्रधर्मे वा स्थानं प्रधानं न अपि तु परस्परं मानः प्रधानः, प्रीतिः प्रधाना, रागः प्रधानः, निःस्वार्थभावः प्रधानः, औदार्यं

प्रधानम्, हितं प्रधानम्, सत्यं च प्रधानम् अत एव सुभाषितकारेण जगति केन किं वशं भवति तदर्थं प्रोक्तं विद्यते यत्–

भावेन देवं कलया नरेन्द्रं धनेन कान्तां कपटेन शत्रुम् ।
सत्येन मित्रं कृपया च पुत्रं ज्ञानेन लोकं वशमानयन्ति । (सु.र.भा.)

मित्रं वशं कर्तुं सत्याचरणमेवानिवार्यतत्त्वं बलं वा । मोबाइलकाले तु किमपि इदानीमन्तरमेव नास्ति किन्तु अविद्यमाने मोबाइलयुगेऽपि प्रोक्तं सद्भावे साधुभावे सन्मित्रभावे मित्रधर्मे यः यस्याभिमतः स सदैव तस्य निकट एवास्ति अत्रावसरे मज्ञम प्रियं पद्यं स्मराम्यहं तद्यथा–

इन्दुः क्व क्व च सागरः क्व च रविः पद्माकरः क्व स्थितः
क्वाभ्रं वा क्व मयूरपङ्क्तिरमला क्वालिः क्व वा मालतिः ।
मन्दाध्वक्रमराजहंसनिचयः क्वासौ क्व वा मानसं
यो यस्याभिमतः स तस्य निकटे दूरेऽपि वा वल्लभः ॥

मित्रधर्मे आकर्षणं न अपितु समर्पणं सर्वदैव भवति । महादेवे ये गुणाः सन्ति ते एव गुणाः मित्रे स्युः चेदेव मित्रधर्मः पुष्टः भवति । यथा शिवः प्रलयकर्ता तथा मित्रधर्मः दोषसृष्टेः प्रलयकर्ता । यथा शिवः जलधारया तुष्टः तथा मित्रजीवः नेत्रजलेन तुष्टः । शिवः अकिञ्चनः चेत् मित्रजीवः निःस्वार्थभावेन न किञ्चिदपि वाञ्छति । शिवः कुबेरसखः द्वौ सखायौ यत्र एकः जीवः स्वयं शिवस्थाने द्वितीयः औदार्यभावे कुबेरः ।

देवाः बहवः किन्तु महादेवः एक एव तथैव मित्रमपि एकमेव भवतु यथा भर्तुहरिणा प्रोक्तं **'एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा'** शिवः श्मशाने वसति तथैव मित्रधर्मेऽपि स्थानवैभवः नावश्यकः । श्मशानमपि यत्र स्वर्गः भवति सा मैत्री । शिवे गङ्गाप्रवाहः मित्रे रागप्रवाहः, शिवस्य त्रिनेत्रं मित्रधर्मे तृतीयं ज्ञाननेत्रम्, शिवाङ्गे सर्पाः भस्मानि भवन्ति मित्राङ्गे सर्वाः वार्ताः भवन्ति दुःखानां भस्मानि भवन्ति । शिव अर्धनारीनटेश्वरः मित्रधर्मेऽपि शरीरं पृथक् आत्मना अर्धनारीनटेश्वरभावः । शिवः भाषाप्रधानः मित्रधर्मः भावप्रधानः । शिवः मृत्युञ्जयः मित्रजीवोऽपि जन्मजयः मृत्युभयाद् सन्मित्रमेव मोचयति अतः मृत्युञ्जयः । जन्मनः सार्थक्यं मित्रेण भवति अतः जन्मजयः ।

परमात्मनः परमानुग्रहेणैव जीवने सन्मित्रस्य प्राप्तिर्भवति सम्पूर्णे जीवने मानवस्योपरि कस्यचित् सम्बन्धस्य प्रभावः पतति चेत् सः सम्बन्धः मित्रसम्बन्धः । एकः बालकः विद्यालये पञ्चहोरात्मकं कालं यापयति । पित्रोः सान्निध्ये अधिकाधिकं पञ्चहोरात्मकं कालं यापयति किन्तु मित्रस्य सान्निध्ये मित्रस्य चिन्तने वोट्सेप्, फेसबुक्, माध्यमेन अत्यधिकं कालं मित्रधर्माय यापयति । यथा **"मातृदेवो भव"** अस्ति, **"पितृदेवो भव"** अस्ति **"आचार्यदेवो भव"** अस्ति, **"अतिथिदेवो भव"** अस्ति, **"दरिद्रदेवो**

भव" अस्ति, तथैव यदि **"मित्रदेवो भव"** चरितार्थं भविष्यति चेत् समाजः सुशीलः, सम्पन्नः, संस्कारपूर्णः, स्वच्छतापूर्णः विकसितो भवतिष्यत्येव ।

इदानीं समये एकः देशः अपि अन्येन देशेन सह मैत्रीभावनायै सम्बन्धं स्थापयितुमुद्युक्तोऽस्ति । समग्रेऽस्मिन् विश्वे जने जने, ग्रामे ग्रामे, नगरे नगरे, राज्ये राज्ये, देशे देशे विश्वासपूर्णः स्वार्थरहितः मित्रभावः प्रकटितः भविष्यति चेदेव **"यत्र विश्वं भवति एकनीडम्"** भविष्यति । स्वभावेन कश्चित् मानवः स्यात् वा दानवः स्यात् किन्तु मित्रस्य आवश्यकता सर्वासु वृत्तिषु भविष्यत्येव न संशयः । एकेन सन्मित्रेण कश्चित् जीवः दानवात् मानवं प्रति मानवात् महामानवं प्रति महामानवात् महापुरुषं प्रति महापुरुषात् सन्तं प्रति एवं सतः भगवन्तं प्रति स्वकीयां यात्रां मङ्गलपूर्णां विधास्यति । अनया यात्रया परिवारोऽपि प्रसन्नः, समाजोऽपि प्रसन्नः, विश्वमपि प्रसन्नं, परमात्मा अपि परितुष्टः भविष्यति ।

अनेन शोधलेखेन भगवन्तं प्रति एकैव प्रार्थना सर्वेषां जीवने नित्यसूर्योदयवत् मित्रोदयः भवेत् तथा चानेन शोधलेखेन कस्यचित् सन्मित्रस्य शोध अपि पूर्णः भवेत् । अहं यादृशं मित्रमिच्छामि तादृशी एव पात्रता सर्वप्रथमं मयि भूयासमिति धिया मम सर्वाण्यपि मित्राणि संस्मृत्य संस्मृत्य सखायं हृदि निधाय शोधविचारान् तस्य हृत्पङ्कजे समर्प्य विरमामि । भगवतः परमानुग्रहेण मयापिजीवने एतादृशः एव मित्रप्रसादः सम्प्राप्तः तेन धन्यतामनुभूय तस्मै मित्राय नमो नमः । यस्मै च -

हितकर्त्रे च विद्महे गुणवक्त्रे च धीमहि ।
तन्नो मित्रं प्रचोदयात् ॥ (स्वस्य)

परोक्षे शुभवक्तारं प्रत्यक्षे कटुवादिनम् ।
सर्जयेत् तादृशं मित्रं सुधाकुम्भं पयोमुखम् ॥ (स्वस्य)

॥ मित्रमहादेवो भव ॥

सन्दर्भग्रन्थाः -

१) सुभाषितरत्नभाण्डागारः ।
२) नीतिशतकम् ।
३) शुक्लयजुर्वेद ।
४) सुभाषितरत्नसागरः ।
५) उपनिषद् सुधा ।

◈◈◈